

különösen a lelkész családi életére nézve. Ha felkészültsége hiányos, ha nem tud szilárd jellemmé érni, elnézik s talán meg is bocsátják. Ha azonban családi élete nem példaadó, hanem megbotránkoztató, súlyos elbírálás alá esik.

A lelkészi munka nehéz, de gyönyörűsége hivatás. S ha ebben a munkában a lelkésznek mindenkor, minden vonatkozásban vállalja a reáváró kötelességek teljesítését, akkor férjének valóban „segítő társa“ lesz.

Így látom én az élettárs szerepét a lelkész szolgálatában, gyülekezet- és Isten országát építő munkájában.

BENEDEK SÁNDOR

A „COLOSVÁRBA“ NYOMTATOTT „HELTAI-BIBLIA“

Emlékezés Heltai Gáspár bibliafordítására halála 400. esztendejében

Amíg Erdély a török és a Habsburg érdekkellentétek összecsapásait érezte,

amíg ez a két akkori világhatalom mindent megtett, hogy a maga számára kaparintsa meg ezt a Nyugat küszöbén, de mégis az oszmán birodalom markában és nyugati expanziós törekvéseinek hadi útjában lévő területet,

amíg Szapolyai János, I. János király és fia, János Zsigmond idején egyre súlyosabbak lettek a teológiai viták, mégis az egész világon ezen a területen mondták ki először a vallásszabadság törvényét, 1568-ban a tordai országgyűlésen,

amíg a János Zsigmond halála után Erdély trónjára kerülő katolikus Báthory István titkos követei járták a császári és pápai udvarokat, kilincseltek a jezsuita generálisok ajtaján,

amíg Báthory a katolikus egyház egykori hatalmának visszaállítására azzal tette meg az első lépést, hogy valamennyi erdélyi egyházat magába ölelő interim-egyházat akart létesíteni, amiből már csak egy lépés szükséges, a katolikus egyház végső diadalához Erdélyben,

amíg mindezen politikai, hatalmi tényezők összecsapásaitól és a hitvitázó disputáktól hangos volt e hely, —

Kolozsváron, az ódon főtéri házak közül a legrégebb kolozsvári település felé vezető utca sarkán, egy kis nyomdászműhely boltívei alatt egyre gyűltek azok a nyomtatott ívek, amelyekről Isten béke-üzenete magyarul szólal meg az egymással farkasszemet néző világhatalmasságok, az egymással vitatkozó egyházak felé.

Mintha körülöttük nem tombolt volna politikai és vallási vihar, mintha odakinn a világban és az egyházban minden a legteljesebb béke-ségben élt és alakult volna, négy tudós teológus úgy olvasta, hason-

lítgatta, fordította a Szentírás eredeti héber és görög szövegét, illetve a latin és a német, francia, angol fordítások szövegeit, sőt a magyar nyelvű biblia-részfordításokat is¹, mint akik szentül meg voltak győződve arról, hogy ennél fontosabb tennivaló nincs az egész országban és egyházaiban. Ma, 425 esztendő távlatából is meg kell állapítanunk, hogy ennek a négy lelkipásztornak, teológusnak, tudósnek volt igaza. A „jobbik részt“ választották. Természetesen a hitvitázó világban őket is elkapta néha a disputák szélvihara, vagy ők maguk is revideálták előbbi konfesszióikat, de sohasem álltak ki a szócsaták útvesztőibe. Bár a Nehémiás könyvét nem tudták kiadni magyar nyelven (néhány más bibliai könyvvel együtt tervezték ennek a kiadását), mégis Nehémiástól kellett megtanulniok, hogy amint Nehémiás sem mehetett el az Onó völgyébe, hogy Sanballat—Tobiás—Gesem ellenfeleivel tárgyaljon, mert az Úr állt elébe; ha ment volna, kénytelen lett volna „levenni kezét a munkáról... és az félbemarad!“ (Neh 6, 9). Ok, Heltai, Gyulai, Vizaknai, Ozorai sem mehettek. Ez a bibliafordítás volt az a munka, amit Isten éppen reájuk bízott, s közöttük éppen a város plébánosa volt az, akinek a nyomdászmasterséget is éppen azért kellett megtanulnia és plébánosi teendőinél is fontosabbnak ítélnie ezt a munkát sok alkalommal, hogy a „Bibliának könyvei“, s legelőször „Mózesnek öt könyve“, „magyar nyelvre“ fordíttassanak „a régi és igazi könyvekből“, „Colosvarba, 1551“-ben.

Az 1550. esztendőben, a mai Kolozsvár főterétől a Mátyás király szülőháza felé vezető kis utca sarkán alapította Kolozsvár egykori, 1550-ben még lutheránus plébánosa, HELTAI GÁSPÁR azt a nyomdát², amelynek legnagyobb terjedelmű és a magyar próza kialakítására is első hatásforrásként számon tartott műve, a magyar nyelvű, csaknem teljesen mondható BIBLIA. Ezt a művet a nyomda az 1551. esztendőben kezdte részletekben kiadni, és tizenöt esztendőn át tartó fordítói és nyomdászai munkával, 1565-ben fejezte be³.

Heltaival halála 400. évfordulója alkalmából mint bibliafordítóval, illetve kiadóval kívánunk foglalkozni. Élete egyik legnagyobb célja és vállalkozása a Bibliának magyar nyelvre való lefordítása, kinyomtatása volt. Ezt tekintette igazi művének. Hiába hívják Brassóba, a Honterus-utód Wagner Bálint helyére, hiába kínálják fel neki Besztercét, majd Kassát, Heltai nem enged a csábításnak, nem hagyja el Kolozsvárt, hiszen akkor abbamaradt volna életműve, a Biblia fordítása. Heltai héber tudásáról, teológiai műveltségéről lehet így is, úgy is nyilatkozni, akár felekezeti „pártállásból“, akár enélkül, de egy kétségtelen: a fordításnak és kiadásnak a lelke, szervezője, összetartója Heltai Gáspár volt!

Négyen fogtak hozzá már az 1545-ik esztendőben a Biblia fordításához: Heltai, Kolozsvár szász ajkú lutheránus híveinek plébánosa, Gyulai István magyar lutheránus prédikátor, Ozorai István, a kolozsvári iskola tanítója, rektora, és Vizaknai Gergely, aki Heltai tanuló társa volt Wittenbergben, vele együtt jött haza, és ugyancsak rektora lett később a kolozsvári iskolának. Hogy Heltai nemcsak ezt a „fordító négyest“ szervezte meg, hanem a városi tanácstól tetemes summát szerzett a munka támogatására, abból tudjuk, hogy amikor Erdély akkori teljhatalmú ura, Fráter György tudomást szerez erről, pénzbírsággal bünteti

a várost. Ha a Biblia, illetve a „Biblianac könyvei“ csak a katolikus helytartó halála után jelenhettek is meg, a fordítás munkája folyt. „*Néha hárman, néha négyen is voltunk e munkában*“ — olvassuk az első „könyunek“ az előszavában.

Honnan szerezték Heltai és társai héber nyelvismeretüket? — támad fel bennünk a kérdés, hiszen a héber nyelvet nálunk az iskolákban csak az 1567. évtől kezdik tanítani⁴, viszont az első „Könyu“ már 1551-ben megjelent. „Európa héber tanítója“ *Reuchlin Johann* humanista tudós (1455—1522), aki ezen a téren ugyanolyan jelentős szolgálatot végzett, mint Erasmus a klasszikus és bibliai görög nyelv európaizálásában.⁵ — A reformáció a „héber nyelvterületen“ együtt haladt a humanizmussal, és — a Luther tartózkodó állásfoglalásától eltekintve — Melanchton, Zwingli, Kálvin és munkatársaik valamennyien kiváló hebraisták voltak. A héber nyelv megtanulását és a tudományok „harmadik nyelvévé“ való tételét egyfelől a reformáció századában Európában megjelenő héber nyelvtanok teszik lehetővé. Másfelől a héber nyomdák, héber betűket beszerző régebbi műhelyek egyre jobban lehetségesítik nyomdatechnikailag is a héber nyelv helyfoglalását a tudományok fellegváraiban, az európai egyetemeken, illetve tudósaik nyomtatványaiban.

A nehézséget tulajdonképpen nem is a héber nyelv megtanulása jelentette, hanem az ószövetségi héber nyelv sajátos lelkiségébe, a héber ószövetségi gondolkodásba való behatolás. Luther itt félreérthetetlenül úgy nyilatkozott (1532), hogy senki sem képes igazán megérteni az Ószövetséget a héber nyelv ismerete, a héber gondolkodás elsajátítása nélkül. Egyre inkább érvényesül már ebben a kezdeti reformációi időszakban a bibliai és a postbiblikus héber nyelv és gondolkodás teológiai tudatos szétválasztása. Luther felismerte, hogy a postbiblikus héber irodalom veszélyt jelenthet az ószövetségi exegézis számára, és bibliafordításában, héber-szakértő munkatársaival együtt, következetesen ragaszkodik a bibliai héber nyelv „lelkiségének“ anyanyelvi közvetítéséhez. Bár a marburgi kollokvium idején, amikor Zwingli Marburgban prédikált is, azt mondja „asztali beszélgetései“ rendjén: „Oh, hogy megvetem azokat, akik különböző nyelveken prédikálnak, ahogy Zwingli is tette; héberül és görögül is beszélt a marburgi pulpituson“⁶, — ez inkább az anyanyelvű igehirdetés melletti kiállás, mint a héber vagy görög nyelv teológiai lebecsülése! — Melanchton, Zwingli, Münster, Kálvin, Dávid egyenes vonalban viszik tovább, sőt az ószövetségi héber nyelv szellemének feltárásában el is mélyítik a Reuchlin útmutatását.

Zwinglinek a héber nyelvvel kapcsolatos állásfoglalását az Ézsaiás könyvéhez írott Kommentárja előszavában olvashatjuk. Hangsúlyozza, hogy az addigi ószövetségi fordítások tévedései abban keresendők, hogy a fordítók csak grammatikai szempontokat követtek, és nem a nyelv szellemében végezték fordítói munkásságukat. Az ilyen fordítások nyelvtanilag pontosak ugyan, de sok félreértés származik belőlük. Az előszó reámutat még arra, hogy a szavakon túl a fordítandó bibliai szerző korának gondolkodását, történeti viszonyait és nyelvi kifejezőmódját is mind figyelembe kell venniük az Ószövetség fordítóinak.

Itt azután, teológiai értelemben, át lehet esni a másik végletbe, amint ezt például a kor kiváló hebraista tanítójának, Elija Levitanak (1468—1549) reformátor tanítványa: Sebastian Münsterrel (1489—1552) láthatjuk, aki a Bázelen megjelent és a „Heltai-négyes“ ószövetségi fordításának egyik alapját képező héber—latin nyelvű Bibliájában szabad teret enged a postbiblikus, rabbinisztikus magyarázatoknak, mely — Luther szerint is — tévútra vezette őt.

Kálvin kommentárjaiban, az ószövetségi textusok alapján elmondott prédikációiban, az ószövetségi szöveg értelmezésében következetesen a teológiai utat járta végig.

Serveto 1542-ben kiadja a Pagninus-féle bibliafordítást, és annak előszavában a bibliafordítással kapcsolatosan érdekes megállapításokat tesz. „Felhívja a figyelmet a textus történeti és filológiai kapcsolataira. Más módszerrel készült fordításokkal szemben fenntartásokat hangoztat. Szerinte a héber textust lehetetlen pontosan lefordítani, mert ebben az esetben a benne rejlő gondolat elveszíti tartalmát. Jól megfigyelhető — mondja Serveto —, hogy a szöveg rugalmassága, a kifejezések hangsúlya, belső feszültségei, célzásai nem jelentkeznek »minden« fordításban. Nem is jelentkezhettek azoknál, akik járatlanok voltak a héberetek szokásaiban, történeti és irodalmi stílusukban, s ezért, bármilyen alaposan is dolgoztak, nem juthattak »teljes« eredményre. Javasolja továbbá Serveto a héber nyelvnek alapos tanulmányozását és a racionális exegézist.“⁷

Ezeknek a reformátori szempontoknak ismeretében, amelyek a kortársakra még közvetlenebb hatással voltak (!), érdemes rövid pillantást vetnünk arra, hogy „a héber nyelvnek alapos tanulmányozása“ (Serveto) hogyan is történt a reformáció századában az univerzításokon, illetve az egyházak iskoláiban? 1953-ban jelent meg G. H. Box szerkesztésében a „Hebrew studies in the Reformation period and after: their place and influence. In: Legacy of Israel“ című mű, és annak 345—346. oldalán igen érdekes kép tárul elénk a Bullinger tudósításából a bibliai héber nyelv tanulását, illetve az exegézis főiskolai munkáját illetően. Előbb az aznapra kijelölt szöveget olvassák fel a Bibliából, és ezt szóról szóra összevetik a héber bibliai szöveggel. Megvitatják. A professzor külön reámutat a héber nyelv sajátosságaira, kifejezéseinek képszerűségére (!), majd hozzáolvassák a grammatikusok fellelhető megjegyzéseit és a rabbik véleményét is. Caporinus vezette be ezt a módszert — jegyzi meg Bullinger —, és sokan követik módszerét. — Csak azután olvassák el a vonatkozó görög szöveget, ezt a héber szöveggel egyeztetik, összehasonlítják, megállapítják az eltéréseket, ha vannak ilyenek. A postbiblikus irodalom, az egyházi atyák, a katolikus kommentárok tanításait is felolvassák az órákon, hogy a bibliai szövegben a legszélesebb tájékozódást nyerjenek a jövőző lelkipásztorok.⁸

Heltai Wittenbergben már hallgathatott héber nyelvet és exegetikát, mert tanulmányai idején Sylvester János egykori professzora, *Matt-haeus Aurogallus* tanított itt, akinek héber tanítási módszerét jól ismerhetjük a két *Compendium hebraeae*-ből (Wittenberg, 1525). Heltai ui. 1543. február 17-én iratkozott be a wittenbergi főiskolára, Aurogallus 1543. novemberéig tanított itt. Aurogallus héber tanítói hatása Hel-

taira és fordító-társára, Vizaknai Gergelyre azért is különösen jelentős, mert Luther Bibliafordításában mint héber szakértő munkálkodik Cruciger és Forster társaságában.⁹

Gyulai István prédikátor és Vizaknai Krakkóban is tanult. Itt is aránylag későn indul meg a héber nyelvtanítás és az ószövetségi exegetika. Az első, akit héber tanárként itt forrásaink emlegetnek, a konvertált Dawid Leonard, aki 1528 őszétől tanít itt. A következő évtől a holland származású Jan van den Campen — Johannes Campensis — veszi át a héber nyelv tanítását. Tőlük tanult az első magyar reformátor gárda, tőle tanul Gyulai és Vizaknai is és az eddig ebből a szempontból alig értékelt, Udvarhely megyei származású *Benczédi Székely István* is, akinek kéziratban fennmaradt a Pentateuchból és a Zsoltárok könyvéből készült fordítása és ezek kommentárja. *Ez az első olyan magyar nyelvű Biblia részfordítás, amelyről kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy nem a Vulgata vagy más fordítások, hanem az eredeti héber szöveg alapján készült.*¹⁰ Gyulairól tehát megállapítható, hogy Krakkóban Campensis a hébertanára. Az 1538. évtől kezdve Bécsben tanul. Az a tény is, hogy a „tolnai atyafiak“ neki küldik el Kolozsvárra a „Jézus a Siráh fia“ apokrifus bibliai könyvet „lektorálásra“, melyet a fordítók latin nyelvből ültettek át magyarra, igazolja Gyulai nyelvtudását. Feladata bizonyára az volt, hogy a latinból való fordítást vesse össze a héber szöveggel és adja ki a Heltai-nyomdában.

Vizaknai Gergely — mint láttuk — Krakkóban Campensistől, Wittenbergben Aurogallustól tanult héberül. Vizaknai is jól tudhatott héberül, amit bizonyít az is, hogy fennmaradt tőle egy latin nyelvű Genézis-kommentár és ő készíti el a „Biblianac“ széljegyzeteit is, amíg a munkaközösségből Ozorai Istvánnal ki nem vált az Újszövetség és az Ószövetség negyedik „Könyve“ kiadása előtt.

Ozorairól, a fordító-négyes negyedik tagjáról, azon kívül, hogy a kolozsvári iskola tanító-rektora volt, semmit sem sikerült megtudnunk. Ő ennek a fordítómunkának „ismeretlenje“, viszont a fordításban való közreműködését igazolja a „Biblianac“ előszava, amint már idéztük: „Néha hárman, néha négyen voltunk e munkába.“

•

A fordítás menetét, *módját* tekintve, először azt kell, illetve lehetővé megállapítanunk, hogy az elsősorban a Luther iránymutatását követi. Tulajdonképpen csak *szómagyarázatokra* szorítkozik ez a fordítás a héberrel kapcsolatosan. Maga Gyulai írja a Pentateuch előszavában, hogy a héber Bibliát követték, de előttük volt a Vulgata is, más latin és német, francia, angol bibliafordítások, bibliai részek, postbiblikus források, amelyeknek hatása különösen az utolsó bibliai „Könyve“ fordításában észlelhető, itt a Heltai által (akit Vizaknai és Ozorai elhagytak) ismert német és latin nyelvű közvetítéssel. — A Vizaknai (és a többiek) jegyzetelése viszont kétségtelenül igazolja, hogy az eredeti héber Bibliát igyekeztek fordításukban alapul venni. Azt is „textusszerűen“ megállapíthatjuk, hogy kezükben volt e kor egyik leghíresebb héber

Bibliája, a Münster Sebastiané. Ezt igazolja többek között és döntő módon az, hogy a Genézis 41:43. vershez („Térdet hajtsatok!“) azt a megjegyzést fűzték, hogy „a térdre“ kifejezés héberül AVRÉCH, és itt hozzászólják „ABRECH, VIDE MONSTERUM“ — Münster. Tehát ez a híres héber—latin Biblia nemcsak a Benczédi Székely István és később a Méliusz Juhász Péter forrásai között szerepel, hanem a Heltai-munkaközösség szöveg-megállapításánál is. Heltai pedig a Zsoltárok előszavában hivatkozik a „sidó doctorok“ munkáira, tehát a postbiblikus héber (illetve azok latin—német nyelven közvetített) szövegekre.¹¹

Az egykori kolozsvári unitárius teológiai könyvtár csendjében forogtom „A Bibliának első része“-t, az egyetlen teljes példányt, ami Kolozsváron megmaradt. Ezen kívül csak egyetlen teljes példány ismeretes még. Lapozom a 76 ívre, azaz közel 400 oldalra terjedő, vaskos, aránylag kis alakú, bőrbe kötött „Könyvet“; szinte magam előtt látom őket, amint az óvári ház boltívei alatt összevetik fordításukat forrásaikkal. Látom, hallom, ahogy „tussakodnak“, „vessződnek“ „nagy szorgalmatossággal“ minden „egyenetlenséget kiküszöbölve maguk között“, „hathatósan“ támogatván egymást a fordítómunkában. Látom, ahogy Hoffgreff, majd csak Heltai és famulusai — bizonyára halála után nyomdáját özvegyétől átvevő fia is közöttük van — glédába állítják a magyar betűket, melyek közül ma is sokat őriznek Kolozsvárt.

Az első kötet 1551-ben jelent meg „A Bibliának első része, az az Mosesnek ött könyve, mely magyar nyelvre fordított a régi és igaz szent könyvekből. Colosvarba 1551 (Helthai es Hoffgreff)“ címen. A címlapon a kiadó felsorolja Mózes öt könyvét: 1. Genesis, 2. Exodus, 3. Leviticus, 4. Numeri, 5. Deuteronomium. Ugyanitt a „Cum gratia et privilegio regionalis maiestatis etc“. megjegyzés a fordítás terjesztésének Izabella királynétól nyert kizárólagos jogára utal. (Még ebben az évben jelenik meg Heltai nyomdájában a Gyulai lektorálta „A Iesus Sirah könyve magyar nyelven“.)

Az 1552. esztendő elején már kinyomtatják a Bibliának második könyvét „A Bölts Salamon királnak könyvei“ címen, mely a Példabeszédek, Prédikátor, Énekek éneke és Bölcsesség könyvét tartalmazza. Ugyanez év „Karátson hava 7. ik napján“ megjelenik „A Bibliának negyedik része, az az a prophetáknak irasoc, melyec magyar nyelvre fordított a régi es igaz szent könyvekből“. Ez a kötet a négy nagy és a tizenkét kis próféta könyvét tartalmazza. Ebből a könyvből egyetlen teljes példányt sem ismerünk.

1560-ban jelenik meg a „Soltar, az az Szent Davidnak es egyéb prophetáknak psalmusina, auagy isteni dichireteknek könyve szép summáskákkal és rüdeden valo aertelmöckel“.

1562-ben, mikor Kolozsvár a lutheri és kálvini reformáció válaszüttjához érkezett, és hangos volt a két egyházi párt vitáitól, az óvári utca nyomdái csendjéből kikerül a Heltai-Biblia újabb része, „A Iesus Christusnak wy testamentoma magyar nyelvre fordított, a régi igaz és szent könyvekből“. Itt van kezemben ez a 412 esztendővel ezelőtt napvilágot látott „könyv“ 528 „levélen“ az egész „wy testamentom“, melyből eddig két teljes példányt tart számon az irodalomtörténet. „Heltai Gáspár (hiszen most már majdnem egyedül maradt a fordítók

közül) a kolozsvári szent egyház szolgája a hívő és istenes olvasónak Istennek kegyelmességét és békességét a Szent Léleknek bőséges ajándékaival egyetemben kívánja.

Végül 1565-ben megjelenik a „Biblianac második része, mellybe e következő szent írásnak historiás könyvei vadnac be foglalua“. „Szertő atyámfiái — írja előszavában Heltai —, im ismét valami munkámmal látogatom meg szerelmeitöket. Kérjed a mi kegyes Atyánkat, legyen kegyelmes hozzám és minden büneimet bocsássá és immár vénségömben ne hagyjon, legyen velem, vezéreljen . . .“

Erre a „vezérlés“-re bizony nagy szüksége volt a kolozsvári szent egyház szegény szolgájának és nyomdászának, hiszen Kolozsvár a Habsburg és a török ellentétek mellett a vallási áramlatok, az új és újabb konfessziókra való felesküvés lázában égett. Heltai ezek elől — inkább a nyomda csendjébe menekült. Sorrendben a huszonötödik művén dolgozott Heltai ebben az időben. Krónikája nyomtatása közben ragadta el a várost pusztító pestis 1574. év végén. Ezen mű utolsó lapján már így olvassuk a szokásos impresszum-szövegben „Colosvarot végezé Heltaj Gasparne 1575“.

Heltai halála 400. évfordulóján azzal áldozunk emlékének, hogy igyekeztünk e rövid tanulmányunkban reámutatni a *majdnem teljes Biblia* magyar nyelvre való fordításának és kiadásának teológiai és irodalomtörténeti jelentőségére. Arra, hogy Heltai és társai ezzel a Bibliakiadással alapját vetették meg a gönczi református prédikátor, Károlyi Gáspár teljes Bibliájának, mely valamennyi protestáns egyház hívének kincsévé lett.

Dr. NAGY JÓZSEF

JEGYZETEK

¹ Komjáti Benedek: Pál levelei. 1533. — Komjáti „erázmista“ bibliafordító, 1527—29 között a bécsi egyetem hallgatója. Saját feljegyzése szerint a török elől menekült előbb Huszt várába, majd innen Perényi Gábor özvegyének, Frangepán Katalinnak meghívására Nyalábvárába, az ifjú Perényi János nevelőjeként. Frangepán Katalin kérésére lefordítja Pál leveleit. Ez a munka részben az Erasmus 1516. évi kiadása alapján készült, de a magyar szövegben korábbi magyar kódexfordításokat is figyelembe vett. — Legrégibb fennmaradt, de nem teljes Bibliafordításunk az ún. huszita Biblia, a 15. sz. első feléből. Ennek a Bécsi-, a Müncheni- és az Apor-kódexben olvasható szövegei valamivel későbbi másolatok. — Szintén a 15. századból való, de az előbbtől különböző bibliai részek vannak az 1516—1619 között másolt ún. Jordánszky-kódexben. — A humanista és a reformáció korabeli újszövetségi fordítások már az Erasmus által revidéált szöveg alapján készültek. Így a fenti Komjátié, a Pesti Mizsér Gábor fordította „Négy Evangyéliom“ 1536-ban, és különösen jelentős a Sylvester János 1541-i teljes Újszövetség fordítása. Ezek a fordítások és a szövegben említett Benczédi Székely István fordításai mind megközelíthetők, beszerezhetők voltak Heltai és munkatársai számára, és ők éltek is ezen előzetes fordítások ajándékozta segítséggel.

² Erdélyben a legelső nyomdát Honterus Johannes, Brassó reformátora állította fel, mely 1535-től működött. (Vö. Nagy József: Honterus Johannes. Ref. Szemle, 1950. 1.) A Heltai—Hoffgreff-nyomda 1550-től működött. A társas viszony meg megszakadt. Hoffgreff valószínűleg Németországból jött Erdélybe. Martinuzzi megbízásából 1550 első felében ő nyomtatja ki, gondos kivitelezésben, a „Ritus explo-

randae veritatis“ cím alatt összegyűjtött jegyzőkönyveket, amelyeket Váradon, 1209—1235 között, Szent László sírjánál megtartott „tüzes-vas próbák“-ról vettek fel. A kolozsvári nyomda további kiadványai Hoffgreff és Heltai közös impresszumával jelennek meg 1552 végéig. Ekkor a társak valamiért összekülönböztek, 1553-ban csak a Heltai nevéen, 1554-től 1559-ig viszont csak Hoffgreff nevéen állott. 1559-től mindvégig a nyomda a Heltai családnak volt a tulajdona.

³ 15 esztendő alatt, a török—német és a vallási küzdelmek viharai között nem volt könnyű, nyomdatechnikailag gyerekipőben járva, ez a szolgálat, sőt egyenesen életveszélyes volt Martinuzzi György tilalma miatt.

⁴ A debreceni zsinat 1561-i végzése.

⁵ Bár Erasmus 1504-ben úgy nyilatkozott, hogy kénytelen lemondani arról, hogy héberül megtanuljon, mégis abban a nagy támadásban, amelyet a dominikánus inkvizitor, a konvertált Pfefferkorn indított a nagy tudású Reuchlin, illetve a teológiában új korszakot nyitó műve, „De rudimentis linguae Hebraicae“ ellen, Reuchlin mellé áll, „prorsus idiota“-nak nevezve Pfefferkornt. A lutheri reformáció későbbi védelmezőjeként ismert Ulrich von Hutten is Reuchlint támogatja, és éppen a reformáció évében 2. kiadását megérő „Epistolae obscurorum virorum“-ban, társaival együtt, az egész világ előtt nevéssé teszi Pfefferkorn és inkvizitor-szövetségesei konyhai latinságát és juttat Reuchlinnek teljes tudományos elégtételt, pedig a császári rendelet indexre tette Reuchlin műveit, és elégették azokat, ha az inkvizíció kezébe kerültek.

⁶ Tischreden. Leipzig 1903. 588. l.

⁷ Dán Róbert.

⁸ Vö. az egészre nézve Dán Róberttel.

⁹ Geiger: Das Studium der hebraischen Sprache in Deutschland vom Ende des XV. bis zur Mitte des XVI. Jahrh. Breslau, 1870, 95. l.

¹⁰ Vö. Dán R.: I.m. 47—60. l.

¹¹ Érdekesen jelentkezik itt a héber szöveget alapul vevő teológiai probléma, a szentháromságtan kérdése. Az 1552-ben megjelent „Prophetáknac irások“ bibliai részkiadásban a Jer 23:36. versben („...mindenkinek terhes lesz az Ó szava, ha elforgatjátok az élő Istennek, a Seregek Urának, a mi Istenünknek beszédét“) az eredeti héber szövegben egymásután fordul elő a Jáhvé és az Elohim Isten név. Tudjuk, hogy a héber nyelvnek az a tulajdonsága, hogy „az elvont főneveket formailag többes számmal fejezi ki“. Ez azután a szentháromságtant vallók számára önként kínálkozott alapérvnek. Méliusz fordításaiban az „Elohim“-ot mindenütt „Szentháromság“-gal fordítja. Miután Heltaiék a fordítás idején még nem voltak unitáriusok, illetve Vizaknai később sem lett azzá, itt a következő magyarázó szöveget találjuk: „A Sidóban így vagon: Az élő Isteneknek, — mintha többen volnának, de maga azután egy URnak mondgya, hogy megmutassa a három szövémet az egy istenségbe.“ (Heltai ezt az álláspontját később a Háló-ban megváltoztatta.) — (Vö. az egészre, különösen Méliusz bibliafordító munkásságára nézve Dán R.: i.m. 64.) — Enyedi György, unitárius püspök néhány évtizeddel később vita-irataiban erre a „grammatikai tévedésre“ is utalva védi az egyistentant.

A HELTAI-NEMZETSÉG

Borbély István emlékének

Heltai Gáspár származásáról, születése helyéről és idejéről mind a régi, mind a mai irodalomtörténeti irodalomban egymásnak ellentmondó és esetenként téves állítások voltak, illetve vannak forgalomban. Borbély István kiváló monográfiája (Heltai Gáspár, Budapest, 1907) volt az